

Om kvinnors ondska

Av

Jonas Frykman

Kanske har inte det gamla bondesamhället blivit mer romantiserat än någon annan försvunnen värld. Men effekterna därav har haft enormt genomslag i vår kultur. Flera gånger om året får vi anledning att anknyta till de traditioner vi sägs ha ärvt därifrån. Så vilar det också något äktsvenskt över gammaldags julfirande, över påskkäringar och dans runt midsommarstången. Och visst var det väl en tryggare värld där var och en visste sin plats och där kyrkan stod mitt i byn? En tid när människor på något sätt stod närmare både varandra och naturen. Så fort man talar om påfrestningarna i det moderna samhället så kommer den här tiden upp. Som jämförelsepunkt till nutiden riskerar bondesamhället aldrig sin utopiska potential och sin funktion som moraliskt rättesnöre.

Styrkan i den mytbildningen blir varje etnolog plågsamt medveten om närhelst man vill tala om hur livet egentligen gestaltade sig på den tid när mer än fyra femtedelar av befolkningen levde på landet. Inom populärkulturen har man fått sig den tiden filtrerad genom sagor, barnböcker och skolans läseböcker – Sörgården inte minst: "Mor är rar". Det är en genre som inte ens den svenska proletärdiktningen lyckades ta död på. Ivar Lo Johansson och Harry Martinsson står sig slätt i jämförelse med Anna Maria Roos, Elsa Beskow och Astrid Lindgren.

Men tänk om mor nu inte var så rar. Om det i stället var hon som var den i familjen och i byn som förvaltade den verkliga kunskapen om all slags ondska; om det var hon som visste att tillämpa vardagens trolldom och magi. Inte av fritt val, utan därför att det var hennes värld som ständigt stod under hot om andras avund, illasinnade ryktesspridning och hemliga attacker. Männen slogs, härjade och domderade på alla upptänkliga vis i den offentliga sfären. Men när det kom till det dagliga skyddet runt allt det ömtåliga i hemmet, så stod de sig slätt. Här växte en

kompetens som gjorde steget mellan vanliga kloka gummor och de som besatt makten att förhäxa litet. Jag skall här återvända till ett samhälle som ligger ett par hundra år tillbaka i tiden, en värld jag lärde känna i mina studier av hur det var att leva som ogift mor på "det goda gamla bondesamhällets dagar" (Frykman 1977). Inger Lövkrona har mer än någon etnolog bidragit till att öka vår kunskap om villkoren i ett bondesamhälle där det fanns olika former av förtryck grundat på genus. Låt mig här utveckla resonemanget om vilka villkor som fick kvinnor att vända sig mot andra kvinnor.

Gåsagången

Till de traditioner som vi idag inte längre håller vid liv kan man nog räkna den så kallade "gåsagången". Eva Wigström – en av dessa flitiga upptecknare med minnen från detta samhälle – publicerade flera berättelser från gångna tider i på den skånska landsbygden. En av de märkligare sederna var denna:

Ett bruk som vid denna tid var rent avlagt, men som ännu med någon saknad ihågkoms av gamla kvinnor, var seden att syna tjänstepigorna och binda duk på huvudet på dem om de med skäl kunde anses havande. Denna sed kunde visserligen betraktas som ett uttryck för hustrurnas kränkta sedlighetskänsla, men den var tillika ett försiktighetsmått. Om nämligen en fruktsam hustru såg en ogift kvinna gå med bart hår, fick det äkta barnet horeskäver. Denna pigsyn företogs vår och höst: samma dag som "gässlingarna" märktes och släpptes ut på byns allmänning, och då gässen om hösten delades. Till förekommande av möjliga misstag medtogs jordegumman. Dock avlopp ej saken utan all protest från de misstänkta pigorna. (Wigström 1891:51f)

"Gåsagången" vet alltså berätta om ett samhälle där byns gifta kvinnor två gånger om året – när gässen skulle släppas på bete och när de togs hem från stubbåkrarna – tog sig rätten att mönstra bröstet på de ogifta pigorna. Upptäckte de då en piga som hade mjölkstinna bröst blev hon kallad för "hora" och fick inte längre gå med håret blottat. Den klut eller huvudbonad hon fick bära särskilde henne från både de gifta mödrarna och de oskuldsfulla pigorna som definitivt ännu inte skulle vara

mödrar. Att bara se det blottade håret eller mittbenan på den brottsliga framkallade alltså den fara som gick under benämningen horeskäver.

En sådan typ av huvudbonad – ”horeluva” - är känd från stora delar av landet. Seden att gå ”gåsagång” för att övervaka moralen är dock bara känd från Skåne. Förmodligen har den sin rot i medeltida rättspraxis i de danska städerna. Sett från några hundra års avstånd, kan man hävda att det var en del i hur bondesamhällets sociala kontroll av kvinnornasandel trädde i funktion. För den unga kvinna som fick bära skamtecknet var detta början på en resa rakt ned i samhällets allra lägsta räjonger. Från det sociala utanförskapet var det snart sagt omöjligt att få hedern tillbaka och ingå äktenskap. Rollen som ensam mor drev henne på flykt från byn och in till städerna. Andelen ”oäkta” barn födda i de stora städerna var oproportionerligt hög.

Den som pekades ut som syndare var förstas den lösaktiga pigan medan horkarlen var svårare att spåra. Med tanke på att Sverige under loppet av 1800-talet blev det land i Europa där det föddes flest barn utanför äktenskapet, var det här och andra sätt att straffa ut kvinnor lika grymt som verkningslöst. Resultatet visade sig i ett stort, urbant kvinnoproletariat.

Hotet mot kvinnans värld

Motiveringen till varför bröstmjölknigen skulle äga rum tilldrar sig idag det största intresset. Då var det mer eller mindre självklart. De gifte kvinnorna hade ensamrätt till samlag och reproduktion; äktenskapet eller trolovningen var en förutsättning. Brott mot moralen kunde äventyra byns ägarförhållanden och strategier för giftermål. Äkta makar valde man gärna efter gårdarnas storlek och släkternas framtidsutsikter. Den som bröt mot normen äventyrade alltså långt mer än de ärbara hustrurnas sedlighetskänsla, som Eva Wigström påstod. Pigan fick bära så pass synliga tecken så hon gick att identifiera och på det viset fungera som varnande exempel.

Tron på horeskäver var ett verksamt medel för att hålla henne borta från de ärbara mödrarnas sfär. I nutida språkbruk kan man tolka skäver den barnsjukdom som senare kom att kallas ”engelska sjukan” eller med sitt medicinska namn, rakitis. Den förorsakas av brist på D-vitamin och tar sig uttryck i förvridna ben och andra

problem med skelettet. Skäver var dock en samlingsbeteckning på många olika sjukdomar som spädbarnen hade och som de dog av.

Tron att en lösaktig piga bara genom att titta på barnet med sitt "onda öga", berömma det med sina "onda tunga" eller ta i det med sin "onda hand" eller i allmänhet vara ett "ont möte" gjorde henne till en vandrande fara. I någon mån reducerades hennes farlighet om hon fick håret överbundet. För det värsta man kunde föreställa sig var om det gick omkring pigor i byn som i lönn varit samman med män och som kanske bragt spädbarnet om livet. En "löndahora" kunde ju förorsaka sjukdomar utan att man hade något verksamt medel att skydda sig emot henne. Hade hon inte skam nog att själv flytta bort före avslöjandet, kunde man spåra upp henne.

Eftersom skäver drabbade många barn, höll den mödrarna ständigt på vakt och gjorde dem angelägna om spåra avvikare. För det var inte bara osedliga pigor modern hade anledning att se upp med. Ett helt panorama av olyckor kunde drabba den värld som var hennes ansvarsområde. Alla personer som på något sätt avvek utgjorde en implicit fara – tattare, kringströvande, norrbaggakäringar, syndare i allmänhet och verkliga brottslingar. Men farligaste var som sagt de lösaktiga kvinnorna som ännu inte var upptäckta.

Tittar man på samlingen av folkstro i våra folklivsarkiv om olika typer av hot och förgöring, så handlar den övervägande delen om den sfär som kvinnor hade ansvar för. I den rymdes mer än gässen och spädbarnen. När korna sinade och smörlyckan försvann, när småkreaturen dog; när den uppsatta väven blev förgjord, när brödet inte ville jäsa och när hon själv inte kunde bli fruktsam; ja då var det ofta på grund av att någon sett med sitt onda öga – avsiktligt eller ej. Och de övernaturliga väsendena som bäckhästen eller näcken var ju ute efter att dra de barn hon skötte, ner i vattnet.

Hur rar mor än var, måste hon vara specialist på att spåra, sätta namn på, och bekämpa olika former av illvilja som riktades mot hemmet. Långt mer än mannen blev hon förvaltare av det magiska medel som kunde brukas för skydd och motattacker. Att kasta glödande kol efter ovälkomna besökare, spotta, mumla formler, lägga stål i vaggan och läsa ett gudsord likaväl som att uttala en besvärjelse

var delar av den arsenalen. Före de stora skiftesreformerna i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet var byarna tätt sammanknutna. Invånarna var både beroende av varandras hjälp och utlämnade åt varandras maktutövning. Som i alla system där rörelsefriheten är begränsad, så grodde misstänksamheten emot grannar och bybor. De flesta av de attacker som mor hade att frukta kom inifrån systemet, ofta då medsystrarna i byn – eller som i gåsagången, de som ännu inte tagits upp i gemenskapen.

Det farliga livet

Folktro avfärdas lätt som villfarelse men var naturligtvis rationell med utgångspunkt från folks dagliga erfarenheter. Vidskepelse är något som andra har. Vid sidan av spänningen inom byn, fanns det rent demografiska faktorer som bidrog till att hålla mödrarna på sin vakt. Många barn dog vid späda ålder och chanserna att få ett långt liv var begränsade. När man idag talar om livscykeln, så går tankarna till de stora högtiderna, till dop, konfirmation, bröllop och de många födelsedagarna. Följer man Börje Hansens undersökningar om de demografiska förutsättningarna i 1700-talets Skåne, blir man varse att brotten i livscykeln var vanligare än de jämna övergångarna. Här var barnadödligheten långt högre än dagens 3,4 promille. En femtedel av de nyfödda överlevde inte sitt första år. Hälften blev aldrig vuxna – alltså 15 år gamla. Och om de blev det hade de i hälften av fallen fått fosterföräldrar. Vid dagens pensionsålder – 65 år – levde blott en fjärdedel av den kohort som fötts.

De största farorna lurade alltså före konfirmationen, den tid när barnen ännu stod under mors beskydd. När de väl klarat sig igenom den perioden var chansen att leva vidare relativt god. Dödligheten var dock högre för mödrarna än för fäderna. Uppenbarligen slets de ut i förtid av täta havandeskap och svåra förlossningar. Medellivslängden i de byar som Börje Hansen studerade var elva år kortare för kvinnorna. Idag är talen som bekant omvända, om än med långt mindre differens – mor lever längre.

Livet i ett normalt hushåll var på det viset mer utsatt och de existentiella villkoren var långt mer påtagliga för kvinnorna än männen. I genomsnitt reddes det till barndop vart tredje år och man fick klä hemmet till begravning vart femte år, säger

Börje Hansen (1976). Den här verkligheten gjorde tillvaron skör. Behovet av tröst måste ha varit omätligt. Än mer måste uppmärksamheten vara riktad mot den eller de som kunde utgöra en fara för en så bräcklig tillvaro.

Det säger sig självt att det här var en på en gång nyttig och farlig kunskap som kvinnorna bar på. Att vara sakkunnig om ondska gjorde något med deras världsbild och syn på andra människor. Samtidigt gjorde det dem förmögna att handla, gav dem vapen i hand emot de faror som lurade och fulla av omsorg för de egna barnen, för de oskyddade i hushållet. De som in på huden fick känna av följderna av denna vaksamhet var de som straffades ut ur gemenskapen, dem som det inte fanns någon plats för i byn längre. Gåsagången som Eva Wigström berättade om var en av de traditioner från det gamla bondesamhälle där kvinnors tro och kunskaper kom att riktas mot deras svagare medsystrar.

Källor och litteratur

Frykman, Jonas 1977. *Horan i bondesamhället*. Lund: Liber Läromedel.

Frykman, Jonas 1992. Det farliga livet. Kvinnovärld och fruktan för förgöring. I: Hans Andersson & Ulla-Britta Lagerroth (red.) *Mänskligt och omänskligt*. Lund: Lund University Press.

Hansen, Börje 1976. Hushålles sammansättning i österlenska byar under 300 år. *Rig*, 33-66.

Wigström, Eva 1891/1985. *Allmogeseder i Rönnebergs härad*. Malmö: Norden.

Jonas Frykman är professor i etnologi vid Lunds universitet.